

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ ВОЄННОЇ ДОБИ

Т. Вронська (Київ)

1944 РІК: ФОРМУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ПОЗАСУДОВИХ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ РОДИН ПОВСТАНЦІВ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Вигнання нацистів з території Західної України, на жаль, не стало тим догоочікуваним визволенням, на яке так сподівався тамтешній люд. Події, які розгорталися у регіоні протягом останнього року війни, переконливо доводили, що спокій і мир ще довго не прийдуть до їх осель. Криваве протистояння між учасниками формувань УПА та ОУН, з одного боку, і радянськими силовими структурами – з іншого, потягло за собою каральні акції проти місцевого мирного населення, обвинуваченого владою у колабораціонізмі та співчутті повстанцям. Отже, війну оголосили не лише учасникам самостійницького руху, а й членам їхніх родин, які, по суті, стали заручниками сталінського режиму.

Вже 14 лютого 1944 р. з'явилося перше звернення Президії Верховної Ради і РНК УРСР «До учасників так званих «УПА» та «УНРА», затверджене постановою Політбюро ЦК КП(б)У, де учасників повстанського руху закликали добровільно перейти на бік радянською влади, обіцяючи їм «цілковите прощення їхньої тяжкої помилки». Цей заклик супроводжувався нагадуванням про родини, які чекають їх у рідних оселях¹.

Невдовзі стало зрозумілим, що згадка про рідню була зовсім не випадковою, оскільки, обіцяючи повстанцям прощення і возз'єднання з сім'ями, радянські лідери вже були готові продовжити те, чого не довершили у першій половині 1941 р., коли депортували у віддалені місцевості тисячі членів родин учасників Організації українських націоналістів.

Дивно лише, що сумний досвід радянізації західноукраїнських земель не змусив радянських очільників на завершальному етапі Другої світової війни відкорегувати свої аж надто радикальні дії і, обіцяючи амністію, хоч трохи зачекати, не вдаючись до репресивних заходів стосовно близьких і рідних повстанців. Проте якраз зволікати з репресіями радянська влада не бажала, вважаючи їх панацеєю від усіх вже відомих «хвороб» західноукраїнського регіону.

Старт «копіткої» роботи щодо узаконення репресій членів родин учасників національно-визвольного руху в Західній Україні був оголошений невдовзі після визволення перших обласних центрів цього регіону – Луцька й Ровно. Неабияку ініціативу у цій справі, певно з побоювання бути запідозреним у м'якотілості, виявив перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов. У своєму розлогодному листі на ім'я Й.Сталіна після докладної характеристики оперативної обстановки серед інших заходів «з метою прискорення ліквідації оунівських банд, наведення порядку» він запропонував виселяти родини активних учасників ОУН і УПА у

віддалені місцевості СРСР. Аби узаконити репресії стосовно жінок, дітей і людей похилого віку та прискорити ухвалення необхідного рішення союзним керівництвом, партійний очільник УРСР підготував ще й проект відповідної постанови ДКО СРСР «Про спеціальні заходи по західних областях України», у восьмому пункті якої йшлося про репресивні заходи стосовно родин повстанців².

Примітно, що ні тоді, ні пізніше ця ініціатива не знайшла офіційної законодавчої підтримки у Кремлі, хоча, безумовно, такого роду радикальні кроки схвалювалися там стовідсотково, а самі директиви віддавалися не лише на папері, а й в усній формі. Отже, саме ця постанова ДКО не була підписана Й. Сталіним*, тому більшість вітчизняних науковців, посилаючись на неї у своїх дослідженнях як на документ, що набув сили закону, грішать проти правди. Його варто брати до уваги лише як спробу узаконити репресії в Західній Україні і, що найголовніше, – яскраве свідчення загальної концептуальної спрямованості дій найвищого партійного керівництва, способу мислення державних можновладців.

На допомогу партійному лідерові УРСР (за відсутності законних підстав), як завжди, прийшло НКВС. 31 березня 1944 р. з'явилися два документи, підписані наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берією: розпорядження № 7129 та наказ № 122 про репресування членів родин оунівців. Останній мав дещо незвичну форму, оскільки адресувався двом заступникам наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглову та І. Серову, а також наркому внутрішніх справ УРСР В.Рясному. Цей документ був досить коротким, але «змістовним». Без будь-якого обґрунтування чи мотивації він починався зі слів: «На ваш № 1-83 від 29 березня 1944 р.** про репресування членів сімей оунівців – НАКАЗУЮ: 1. «Всіх повнолітніх членів сімей засуджених оунівців, а також активних повстанців як арештованих,

---

* Очищення від гітлерівців території СРСР потягло за собою нові репресії проти народів та окремих груп, представників яких обвинувачували у колабораціонізмі. Постанови ДКО про виселення кримськотатарського населення з території Кримської АРСР ухвалювалися 2 квітня, 11 і 21 травня 1944 р. Аналогічні постанови стосовно інших народів ухвалювалися й пізніше. Остання депортація воєнної доби за постановою ДКО від 19 листопада 1944 р. відбулася наприкінці того ж року.

** На жаль, поки марними залишилися пошуки документу № 1-83, посиланням на який починається наказ, підписаний Л. Берією. Саме з нього можна було б довідатися, хто став ініціатором появи директиви НКВС СРСР, яка ознаменувала старт варварським репресіям десятків тисяч людей західноукраїнських земель. Втім, далеко не безпідставним є припущення, що проект директиви союзного наркомату, або цілком конкретну пропозицію про репресування жінок і дітей підготували саме С. Круглов і І. Серов, оскільки у першій декаді березня 1944 р. згадані посадовці прибули в Україну, аби за завданням свого патрона на місці розібратись у ситуації, що склалася на її західних землях. Вже 12 березня вони повідомляли про численні випадки «бандпроявів» і шукали ефективних засобів, аби запобігти їм. Отже, цілком очевидно, що наслідком таких «творчих мук» очільників союзного НКВС стала пропозиція завдати потужного морального удару учасникам збройних загонів ОУН і УПА шляхом насильницького видалення всіх родичів цих осіб на північ Радянського Союзу.

так і убитих у зіткненнях, – засилати у віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей, а їх майно конфіскувати відповідно до наказу НКВС СРСР № 001552 від 10 грудня 1940 р.»³ Посилання на останній документ означало, що, не маючи законних підстав репресувати родичів цивільних осіб, визнаних «зрадниками» (кримінальні кодекси РРФСР і УРСР не містили такої статті), НКВС учергове обмежився власними відомчими приписами. Це свідчило й про те, що радянська влада непохитно дотримується своїх попередніх концептуальних позицій – усі родичі її опонентів автоматично зараховувалися до «соціально-шкідливого елементу, небезпечного за своїми зв'язками зі злочинним середовищем», який обов'язково має бути нейтралізований шляхом ізоляції у віддалених місцевостях.

Другий пункт березневого наказу, підписаного Л. Берією, визначав послідовність та ієрархію ухвалення рішень про заслання родичів учасників національно-визвольного руху. Спочатку начальники відповідних райвідділів НКВС-НКДБ на підставі наявних документів про «практичну бандитську діяльність оунівців і повстанців» мали скласти «вмотивовані» висновки про заслання їх родин. Потім начальники обласних управлінь НКВС-НКДБ розглядали ці документи, затверджували їх та складали постанову на кожен окрему родину. Далі всі ці документи направлялися на затвердження наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного. Після цієї процедури «пакет» довідок та вердиктів республіканських карально-репресивних органів (через 1-й спецвідділ) надсилався до Москви, де Особлива нарада при НКВС СРСР повинна була «затвердити» присуди.

У третьому пункті наказу зазначалося: «Направлення у заслання членів сімей оунівців і повстанців здійснювати після затвердження постанови про заслання НКВС СРСР, не чекаючи отримання рішення Особливої Наради»⁴. Певно, поспішаючи, Л. Берія не помітив помилки, яка закралася до цього речення, де замість НКВС УРСР записали НКВС СРСР*. Утім, цілком свідомо і цинічно, у порушення всіх існуючих регламентних відомчих приписів, не кажучи вже про закони, останнім пунктом наказу закладалися підвалини доти небачених процесуальних порушень. Членів сімей учасників національно-визвольного руху наказувалося засилати, не очікуючи будь-якого вердикту позасудового органу союзного наркомату внутрішніх справ. Та й на його розгляд ніхто не збирався зважати, позаяк документ говорив лише про «затвердження» постанов про заслання членів родин повстанців. Подальший розвиток подій довів, що третій пункт беріївського наказу працював краще за інші, оскільки людей вилучали дуже «оперативно» і масово депортували у віддалені місцевості. І вже за півроку, а то й рік їх «оформляли» через Особливу нараду.

Трохи пізніше НКВС СРСР наказав своїм підлеглим в УРСР керуватися під час депортацій членів родин повстанців (окрім згаданої грудневої інструкції 1940 р.) і своєю директивою від 27 липня 1942 р. № 298, яка ретельно

* Пізніше у спільній директиві наркомів внутрішніх справ і державної безпеки УРСР ця помилка була виправлена.

розписувала порядок етапування родичів «зрадників батьківщини» до місць заслання. Щоправда, у першому пункті цього документа, на відміну від наказу, підписаного Л. Берією у березні 1944 р., зазначалося, що неповнолітні діти вирушають у «віддалені місцевості СРСР» разом зі своїми батьками лише після відповідного рішення Особливої наради при НКВС СРСР⁵. Та цей «нюанс» був проігнорований, оскільки він міг загальмувати роботу каральних органів.

Після появи наказу НКВС СРСР, перш ніж взятися реалізувати його, до третьої декади квітня 1944 р. у надрах карально-репресивних органів України кипіла паперова робота. Писалися та переписувалися інструкції про «порядок» вилучення членів родин учасників ОУН та УПА з власних домівок для подальшого заслання їх у віддаленні місцевості СРСР.

Уже 5 квітня 1944 р. НКВС УРСР підготував інструкцію «Про порядок заслання членів сімей оунівців і активних повстанців у віддаленні райони Союзу РСР», в якій, по-перше, значно розширювалося коло майбутніх жертв, по-друге, досить ретельно розписувався порядок оформлення та організації депортаційно-каральних акцій⁶. На відміну від наказу Л. Берії № 122, де приписувалося відправляти у заслання родичів арештованих, засуджених чи вже вбитих повстанців, згаданою інструкцією передбачалося застосування цих суворих санкцій і до сімей «активу та керівного складу ОУН-УПА», які перебували на нелегальному становищі: «комендантів, помічників комендантів і співробітників «СБ» (служби безпеки ОУН – *Авт.*); районних і надрайонних провідників ОУН; сотенних; старичних; комендантів ОУН; курінних; господарчих; шефів і референтів зв'язку; активних учасників банд»⁷. Згадка про останніх означала, що практично всі, хто перебував у формуваннях ОУН, та, власне, й УПА, автоматично прирікали своїх рідних на депортацію.

Дублюючи більшість положень союзного наказу, другий розділ республіканського документу докладно роз'яснював, як треба «оформляти» паперовий бік справи. Особливо наголошувалося, що першим кроком має стати складання проскрипційних списків на місцях. Підставою для включення до них цілих сімей повинні були слугувати відповідні «документальні» дані: довідки сільради та місцевого органу НКВС-НКДБ про належність тієї чи іншої особи до активних повстанців та свідчення співучасників. Окремо, як і в наказі Л. Берії, підкреслювалося, що направлення у заслання повинно відбуватися ще до отримання рішення Особливої наради.

У наступному розділі інструкції йшлося про функції спеціальної групи оперативних працівників, яка спільно з представниками місцевих органів влади мала організувати саму процедуру виселення. Роз'яснювалося, як треба готувати транспорт та конвой для подальшого направлення на залізничні станції чи місця тимчасово утримання (тюрми, виправно-трудова колонія тощо), коли ще не будуть підготовлені вагони.

Вигнанцям з рідної землі документ «великодушно» дозволяв брати із собою одяг, взуття, постіль, посуд, дрібний господарський реманент та продовольство. Загальна вага всіх речей не повинна була перевищувати 500 кг на кожну родину.

Розділ п'ятий інструкції ретельно виписав і процедуру конфіскації майна, а шостий – останній – пояснював виконавцям, як саме треба заповнювати картку форми № 1* на репресованого повнолітнього члена родини.

Знаючи заздалегідь, куди пролягатиме скорботний шлях вигнанців, активно долучився до відомчого нормотворення і заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишов, який, окрім інших питань, опікувався й долею спецпоселенців у віддалених місцевостях Радянського Союзу. 7 квітня 1944 р. він надсилав наркому внутрішніх справ УРСР та начальникам УНКВС Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей розпорядження № 130, в якому, продублювавши практично всі положення наказу свого безпосереднього начальника Л. Берії щодо репресування членів родин оунівців, додав, що «неповнолітні члени сімей» повинні вирушати у заслання разом зі своєю ріднею.

Він також акцентував увагу на необхідності ретельно оформлювати всі необхідні документи на тих, хто відправлявся у заслання. З-поміж іншого В. Чернишов виділив обов'язковість прилучення до загального пакету: на арештованих голів родин – копії постанови на арешт, на засуджених – копії вироку судового органу або рішення Особливої наради, на убитих – відповідної довідки. Заступник наркома внутрішніх справ Радянського Союзу, наслідуючи свого шефа, не вимагав затвердженого Особливою нарадою рішення на депортованих громадян. Йому достатньо було в якості підстави лише постанови, затвердженої НКВС УРСР, про що він чітко написав у § 5 свого листа⁸. Чернишов готовий був чекати згаданого протиправного вердикту, а родичів членів ОУН та УПА приймав невідкладно, оскільки економіка країни гостро потребувала дармової робочої сили. Що ж стосується рішень позасудового органу при НКВС СРСР, то їх В. Чернишов на майбутнє наказав надсилати на нове місце проживання засланих «для оголошення» їм і до УНКВС областей, з яких вони були виселені⁹.

До речі, згаданою директивою В. Чернишова та березневим наказом Л. Берії протягом наступних трьох років керувалися всі виконавці в областях Західної України. Інструкції, народжені в надрах республіканського НКВС, фігурували у відомчому листуванні значно рідше.

Принагідно, забігаючи дещо наперед, зауважимо, що вимог стосовно оформлення всіх довідок, задекларованих керівниками НКВС СРСР, як, утім, й інструкцій республіканського наркомату внутрішніх справ, на місцях, звідки

---

* Картка ф.1 – це клаптик коричневого паперу розміром у пів-сторінки звичайного учнівського зошита. Вона у двох (згодом у трьох) примірниках заповнювалася ще у райвідділі, де оформлювалися на заслання близькі й рідні повстанців. У відповідні графи записували місце і рік народження, фах, місце роботи, час арешту, термін заслання, адресу заслання, дату звільнення. На картці проставляли декілька різновидів штампів: «член сім'ї бандита ОУН», «член сім'ї учасника УПА», «член сім'ї нелегалу» тощо, вписуючи до них лише пропущене слово – ступінь спорідненості депортованого: мати, батько, брат, сестра, дядько, тітка, теща, сват, навіть брат зятя та ін. У графі «ст.ст. Кримінального кодексу» на звороті картки, як правило, проставляли аббревіатуру «ЧСИР» (російськомовна аббревіатура «член семьи изменника Родины»). Окрім цього робився запис: «Разом з [...] слідуєть...» і перераховували дітей, зазначаючи їх ім'я та вік.

депортувалися люди, у 1944 р., як і пізніше, дуже часто не дотримувалися. Папери на родичів і близьких учасників національно-визвольного руху оформляли поспіхом, не гаючи часу на такі «дрібниці», як доказова база. Вже «заднім» числом нашвидкуруч щось виписували, щось фальсифікували, аби швидше здихатися марудних справ.

Мабуть, не особливо розраховуючи на сумлінність виконавців на місцях, 13 квітня 1944 р.* наркоми внутрішніх справ та державної безпеки УРСР В.Рясний та В. Савченко підписали ще один документ – спільну директиву № 4/552/с про порядок репресування членів сімей оунівців і активних повстанців. Продублювавши дослівно наказ Л. Берії від 31 березня 1944 р., обидва республіканські наркоми у восьми пунктах досить ретельно розтлумачили своїм підлеглим в обласних та районних управліннях, начальникам оперативних секторів і груп цих регіональних підрозділів не те, як реалізовувати союзний припис, а як оформляти і складати звіти про ліквідацію оунівського підпілля, роботу агентири та освідомлювачів на цій ділянці оперативної роботи. 18 квітня 1944 р. разом з супровідним листом цей припис з Ровно був надісланий до начальників УНКДБ Ровенської, Тернопільської, Станіславської (нині – Івано-Франківська) і Львівської областей¹⁰.

Чого не вистачило республіканському та союзному керівництву, аби створити один досконалий документ, сьогодні важко сказати. Убачається, що насамперед ті папери творилися поспіхом і тому не всі їх положення були зрозумілі для виконавців. Та ще й треба було виписати такий порядок, який дозволяв би, зберігаючи «обличчя», ігнорувати чинний закон та процедуру, встановлену для такого роду операцій. Проте, як би там не було, але вже 15 квітня 1944 р. з'являється чергова «Інструкція-вказівка» про порядок виселення сімей активних учасників ОУН і УПА, підготовлена силами штабу боротьби з цими формуваннями, який дислокувався у м. Ровно і працював під безпосередньою орудою самого наркома внутрішніх справ УРСР.

Цей документ у дванадцяти пунктах розписував послідовність і порядок процедури депортації: від оформлення документів до вантаження у вагони. Після отримання розпорядження про здійснення виселення за день до операції місцева райрада давала вказівку сільрадам щодо забезпечення підводами. Наступного дня, не пізніше 5-6 години ранку (за дві години до часу початку операції), оперативна група мала прибути до населеного пункту, оточити оселю та прилеглу до неї територію. Після оголошення рішення про депортацію, ретельного обшуку помешкання та самих приречених, останнім дозволялося протягом трьох годин підготуватися до далекої дороги. Інструкція приписувала роз'яснювати людям,

---

* До речі, цей документ, посилаючись на нього у своїх наступних приписах, керівники НКВС УРСР датують 3, а не 13 квітня. На самому документі стоїть чітка дата – 13 квітня 1944 р. Не виключено, що якраз ті, хто його підписував, могли помилково поставити неправильну дату, оскільки за логікою розвитку подій подібна директива мала з'явитися по «свіжих» слідах після наказу Л. Берії, а не після того, як підготували інструкцію з проведення депортаційних заходів.

що вони можуть зарізати свиню або вівцю, аби взяти з собою якомога більше їжі. В цей час оперативний працівник спільно з місцевими активістами здійснював опис майна. Після нетривалих зборів депортованих під конвоєм виводили з помешкання і доправляли (у містах – на вантажівках, у селах – підводами) до залізниць, коли там вже були готові вагони. Якщо транспорту не було, їх утримували у спеціально відведених для цього місцях до прибуття ешелонів¹¹.

Навздогін двом згаданим вище інструкціям НКВС УРСР 18 квітня 1944 р. видав спеціальний циркуляр, де нагадувалося, що до «висновку» про відправлення у заслання цілої родини має обов'язково долучатися копія вироку на засуджених оунівців чи упівців¹².

Характерна деталь: у жодному зі згаданих приписів, якими встановлювалася процедура покарання ні в чому не винних людей, вичерпно не перераховувалися назви численних довідок та інших паперів, які мали увійти до пакету документів, що згодом надсилався до Москви на Особливу нараду. Форми та зразки тих «викривальних» документів розробляли та затверджували вже у ході розгортання репресій. Та й сама процедура оформлення родичів повстанців до заслання вдосконалювалася вже під час перших депортацій.

Документи, віднайдені у державних галузевих архівах Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України, дозволяють скласти досить повне уявлення про зміни, котрі відбувались у цій бюрократичній процедурі депортацій та проілюструвати її.

Починалося все справді, як і вимагалось, зі складання списків членів родин повстанців у селах та містах, звідки передбачалася наступна депортація. Підставою до включення до цих сумних переліків мала б бути відповідна «доказова база»: свідчення односельців, довідка сільради й оперативного органу НКВС-НКДБ про належність тієї чи іншої особи до учасників самостійницького руху. Проте в реальному житті ці вимоги зазвичай ігнорували або виконували дуже недбало, обмежуючись складанням списків, до яких місцевий актив вносив відомих їм родичів повстанців. Ці проскрипційні фатальні переліки направлялися до району, звідки вони потрапляли до області. У пакеті необхідних документів, окрім згаданих вище довідок, що додавалися до списку депортованих, знаходився так званий «опитувальний лист», який заповнювався зі слів особи, котру депортували. У «посімейній картці» (іноді цей документ мав назву «довідка на сім'ю активного учасника банди УПА (ОУН)»), яка заповнювалася на голову родини – «активного повстанця», перераховувалися всі члени сім'ї (і з різних причин відсутні також) із зазначенням ступеня спорідненості, який слугував підставою для репресування. До цієї картки чомусь вписували і залишених у господарстві депортованої родини коней, корів, овечок, а також запаси зерна. Якщо учасник ОУН чи УПА був убитий у збройному зіткненні з військами НКВС, то на нього райвідділом видавалася спеціальна довідка, яка долучалася до загального пакету документів й ставала підставою для оформлення родини небіжчика на заслання¹³.

У «висновку» відповідного УНКВС, затвердженому його начальником і прокурором області, де наводилася коротка інформація про арештованого «бандита»

і більш докладна – про членів його родини, формулювався дуже короткий вердикт: на підставі спорідненості з «бандитом» особи, які перебували на його утриманні, підлягають виселенню у східні області СРСР.

Серед згаданих документів особливу увагу привертає той, де містяться рядки, які мовою виконавців формулюють підстави для репресування членів родин учасників визвольного руху: «проживали спільно і знали про діяльність повстанця». Вони є знаковими і дуже важливими, оскільки від декларацій і заяв повертають нас до реальної концепції всіх масштабних депортацій тієї доби у Західній Україні. Це формулювання запозичене з чинного тоді Кримінального кодексу, яке стосувалося членів родин військовослужбовців, визнаних «зрадниками» батьківщини. Наступними «правовими» потугами радянської Феміди це коло родичів намагалися розширити, включивши до нього і цивільних «ворогів» правлячого режиму. Робилося це шляхом творення низки відомчих наказів, інструкцій та інших приписів. Не спромігшись створити міцне і надійне «правове» підґрунтя протягом 1944–1952 рр., правоохоронні органи продовжили спиратися і керуватися тими документами, які підготували раніше.

До згаданих, доленосних для великої кількості не винних людей папірців, додалася картка ф.1, яка ставала, власне, чи не єдиним документом (окрім справи, яка заводилася на депортованих у місцях спецпоселення. – *Авт.*), де була прописана вся сумна доля членів родин учасників національного підпілля, які силоміць видалялися з рідних домівок. До речі, саме завдяки цим карткам, що дотепер зберігаються в Державному архіві МВС України, можна простежити практично весь драматичний, а часто й трагічний шлях десятків тисяч родичів учасників національно-визвольного руху.

Перелічені документи направлялись до Ровно (від серпня 1944 р. – до Львова), де оформлялась відповідна постанова НКВС УРСР на виселення тієї чи іншої родини і затверджувалася відповідними підписами наркома внутрішніх справ В.Рясного і прокурора УРСР Р.Руденка. У заключній її частині, після перерахування «злочинів» голови родини та її складу, зазначалося: «На підставі наказу Народного Комісара Внутрішніх Справ Союзу РСР – Генерального Комісара Державної безпеки тов. Берії від 31 березня 1944 р., перерахованих вище повнолітніх членів сім'ї вислати до [...] на 5 років*»¹⁴.

Утім, зазвичай, оформлення всього згаданого пакету документів, як і рішення Особливої наради при НКВС СРСР**, відбувалося вже після того (іноді через півроку, а то й рік), як родичів повстанців відправляли у заслання. А сама операція відбувалася лише на підставі списків, затверджених перед тим у регіональних управліннях НКВС.

* Зазначений у документі термін заслання не був сталим протягом 1944–1953 рр. У 1944–1945 рр., зазвичай, відправляли у заслання на 5 років, в окремих випадках – на 10. Пізніше термін заслання зростає послідовно до 8 і 20 років, а згодом воно стає довічним.

** Справи до Особливої наради надходили на всю сім'ю, а не на кожного окремого її члена. Тому документація секретаріату цієї установи велася саме у таких одиницях виміру, що вносило іноді певну плутанину у звітність.

«Піонерами» у справі репресування членів родин повстанців стали Ровенська та Волинська області, де вже 12 квітня 1944 р. склали узагальнені довідки «Про родини ОУН і УПА, які підлягають виселенню». По десяти районах Ровенщини запланували до заслання 841 родину у складі 3 618 осіб, по п'яти районах Волинської області – 541 родину з 1 915 осіб¹⁵. Проте, знадобилося ще три тижні, аби підготувати до відправлення звітти першого потягу на схід. 7 травня 1944 р. о 17 годині 55 хвилин за адресою ст. Єнисей Красноярського краю зі ст. Здолбунів Ковельської залізниці рушив перший ешелон № 1516 з жінками, дітьми та людьми похилого віку. У 18 вагонах знаходився 451 родич повстанців*. Не довелося відправляти і додаткового ешелону № 1560 з Волині, оскільки ті чотири з половиною сотні людей, яких зігнали з двох областей, вдалося ущільнити в один етап. Серед усіх депортованих 413 осіб доводилися близькими й далекими родичами арештованих оунівців, а 38 жінок, дітей та людей похилого віку мали різного ступеня спорідненість з тими, хто знаходився у формуваннях ОУН і УПА¹⁶.

У більшості вагонів цього ешелону не було щонайменших умов для перевезення людей. «Забули» організатори, скажімо, про медичний супровід, хоча дуже добре подбали про конвой – тих, кого іменували «ЧСИРами», вивозили як небезпечних злочинців. Про успішну акцію запискою по високочастотному зв'язку (ВЧ) виконавці оперативно доповіли особисто наркому внутрішніх справ України В. Рясному та заступнику наркома НКВС СРСР С. Круглову¹⁷.

Примітно, що першу партію родичів учасників ОУН і УПА силоміць відправили на північ Радянського Союзу ще до того, як до УРСР надійшла директивна «вказівка-рознарядка» від НКВС СРСР про кількість населення Західної України, яку чекають для прийому в ГУЛАГу. Промисловість цього відомства потребувала дармової робочої сили і скористалася прагненням союзного та республіканського керівництва здійснити глибоке «очищення» західноукраїнських земель. Союзний наркомат внутрішніх справ лише 11 травня 1944 р. повідомив НКВС УРСР, що він готовий прийняти 5 тис. вигнанців з України. У рознарядці НКВС СРСР зазначалося: «Для сімей оунівців, які направляються до Красноярського краю, встановлені такі залізничні станції: Абакан – 200 чол., Єнисей – 400, Канськ – 400, Клюквена – 1 300, Камарчага – 1300**, Мажинська – 400. Загалом: 5000 чол.»¹⁸

Подальші депортаційні акції намагалися організувати узгоджено. А якщо партійні ватажки в областях Західної України, не дочекавшись рознарядки, виявляли надмірну старанність і вилучали за допомогою НКВС більшу партію людей, ніж того потребували промислові об'єкти ГУЛАГу, то тоді вже арештовані вигнанці чекали під суворою охороною в місцях позбавлення волі та на швидкоруч організованих і ще необладнаних збірних пунктах наступного етапу.

За наслідками першої депортації 13 травня 1944 р. нарком внутрішніх справ Української РСР В. Рясний направив листи до Ровенського, Волинського і Тер-

* У січні 1945 р. в узагальненій довідці НКВС УРСР про відправлені із Західної України ешелони зазначалося, що в ешелоні № 1516 знаходилося 137 родин у складі 417 осіб з Ровенської області.

** Біля цієї цифри рукою була зроблена примітка – «Дрогобич».

нопільського УНКВС, в яких звернув увагу своїх підлеглих на несвоєчасне підвезення людей на залізничні пункти та недоліки в оформленні справ, унаслідок чого до етапів на північ СРСР потрапляли люди, непричетні до учасників повстанського руху, а також ті, хто мав родичів у збройних силах СРСР*.

Депортуючи людей, союзний наркомат внутрішніх справ ще й встигав стежити за раціональним використанням «вагоно-метражу». Його пильне око вгледіло порушення з боку начальників скорботних ешелонів: вони, бачте, вантажили людей не так щільно у вагони – замість 30-35 лише по 15-20 чол. Тому заступник наркома внутрішніх справ СРСР В.Чернишов у травні 1944 р. суворо наказав начальнику управління конвойних військ НКВС УРСР відправляти вагони, завантажені людьми тільки «за нормою». А якщо людей не вистачатиме, то потяги мали очікувати на станціях, доки не підвезуть ще додатковий «спецконтингент» для «ущільнення» вагонного простору¹⁹. Так само піклувалися про економію залізничного рухомого складу і республіканські функціонери з НКВС.

Реакція оунівського підпілля на ці перші жорстокі акції та підготовку до інших не забарилася. Й без того часті напади на місцевий радянський актив стали більш нещадними та кривавими. Ті, хто втратили все найдорожче, – родину та батьківську оселю, – вже не бачили інших перспектив на майбутнє, окрім запеклої і непримиренної боротьби з тими, хто позбавив їх всього цього.

Варто також зазначити, що метод сімейного заручництва в радянської влади запозичили й підпільники з оунівських організацій і УПА. Перші такі вияви спостерігалися на визволеній від німців окупованій території Західної України вже навесні 1944 р., коли влада розпочала мобілізацію місцевого населення до Червоної армії. Повстанці розклеїли по селах листівки з погрозами знищувати ті родини, чоловіки з яких добровільно зголосяться зареєструватися у військкоматах. До такої ж тактики вдалися упівці, коли здійснювали мобілізацію до власних формувань. У весняні та літні дні 1944 р. призов в УПА йшов як шляхом пропаганди, так і за допомогою погроз – розправитися з родичами тих, хто ухилитиметься від мобілізації. У Володимирецькому районі Рівенської області повстанці самотужки здійснили альтернативний радянському примусовий призов²⁰. У Львівській області на одному з сільських сходів вояк УПА погрожував місцевим мешканцям, що в разі непокори й ухилення від мобілізації до повстанських збройних угруповань сім'ї «непослухів» будуть знищені, а їхні будинки спалені²¹.

Та до розмаху тотальних каральних акцій радянської влади повстанцям було далеко. Місцеві партійні ватажки за допомогою сил НКВС та Червоної армії, дислокованих у регіоні, поступово наросували темпи цієї «роботи».

У Москві пильно стежили за подіями в Західній Україні. Практично щодня нарком внутрішніх справ Л. Берія доповідав Сталіну про здійснені на західноукраїнських землях військово-чекістські операції та заходи, вжиті до членів сімей «бандитів».

---

* Відповідна вказівка НКВС СРСР, яка суворо забороняла включати до проскрипційних списків сім'ї вояків Червоної армії, нагороджених орденами та інвалідів, з'явилася лише 8 червня 1944 р. // ГДА СБУ. – Ф. 2, оп. 90, спр. 71, арк. 21, 24–25, 33.

Настрої сталінського режиму та дії його намісників на західноукраїнських землях стали відомими й німецькій розвідці, яка (за припущеннями багатьох істориків і архівістів України) сфальшувала широковідомий наказ від 22 червня 1944 р. за підписом Л. Берії і Г. Жукова про виселення у віддалені місцевості СРСР всіх українців, які перебували на окупованій території. Цей «тематичний» псевдодокумент-містифікація міг побачити світ лише в разі цілковитої правдоподібності такого розвитку подій. Згадана німецька спецслужба добре вивчила радянську репресивну традицію покарання ні в чому не винних людей, отже й випустила такий документ, який мав, за її задумом, справити величезний психологічний вплив на широкі верстви населення України. Тисячі листівок зі згаданим «наказом» німці розкидали над розташуванням радянських військ, аби стимулювати червоноармійців, мобілізованих з районів Західної України, до активної дезерції.

Задекларувавши навесні 1944 р. свої наміри відносно рідних і близьких учасників самостійницького руху та здійснивши перші депортації, влітку і восени того ж року представники радянської влади, як і карально-репресивні органи в центрі та на місцях, розгорнули ще більш активну діяльність.

Масові депортації 1944 р. лідерами СРСР та УРСР пояснювалися тим, що країна, яка перебуває у стані війни, повинна активно боротися не лише з зовнішніми, а й внутрішніми ворогами – «пособниками» перших. Окрім іншого, депортація із Західної України розглядалась як міра покарання за протидію органам радянської влади, боротьбу проти Червоної армії. Хоча впадає в око той неспростовний факт, що чітко сформулювати, за що ж саме так жорстоко карають десятки тисяч жінок, дітей і людей похилого віку, сталінський режим так і не спромігся. Свідченням того стала відсутність будь-якого закону чи державного рішення з цього приводу. Можновладці, як завжди, обмежилися окремими відомчими рішеннями НКВС. Ними, як і наступною репресивною практикою каральних органів, закладалися нові традиції, форми і методи депортацій, що тривали протягом наступних років.

До кінця Другої світової війни радянська влада так і не впоралась з українським самостійницьким рухом, хоча доклала до цього неабияких зусиль. Парадні реляції республіканського керівництва, кожна з яких містила запевнення, «що залишки українських націоналістів» вже майже ліквідовані, були надто далекими від дійсності. І це добре розуміли в Москві. Тому наступ на позиції визвольного руху у західному регіоні став набувати тотального характеру.

---

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 6, спр. 757, арк. 15–24.

² Там сам. – Оп. 23, спр. 703, арк. 20–23.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 2, оп. 90 (1951), спр. 71, арк. 14; Ф.9, спр. 19, арк. 180–180 зв.

⁴ Там само.

⁵ Державний архів МВС України (далі – ДА МВС України). – Ф. 45, оп. 1, спр. 107, арк. б/н.

⁶ Там само. – Спр. 37, арк. 1-2 зв.

⁷ Там само. – Ф.15, оп. 1, спр. 37, арк. 1.

⁸ ГДА СБУ. – Ф.9, спр. 19, арк. 187.

⁹ Там само. – Арк. 188.

¹⁰ Там само. – Спр. 74. – Т. 1, арк. 142–146.

¹¹ ДА МВС України. – Ф. 15, оп. 1, спр. 37, арк. 18–20, 69–69 зв.

¹² Там само. – Арк. 35–36.

¹³ Там само. – Арк. 80, 81, 82–82 зв.; Спр. 55, арк. 3–3 зв.

¹⁴ Там само. – Спр. 55, арк. 5.

¹⁵ Там само. – Спр. 32, арк. 7.

¹⁶ Там само. – Арк. 109.

¹⁷ Там само. – Арк. 15, 18.

¹⁸ Там само. – Спр. 37, арк. 52–52 зв.

¹⁹ Там само. – Ф. 15, оп. 1, спр. 55, арк. 1 2.

²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 930, арк. 66.

²¹ Там само. – Спр. 919, арк. 18.